

**BAKÜ HALKININ 1915-1917 SARIKAMIŞ ESİRLERİNE KARDEŞ
KÖMEĞİ**

THE CITIZENS OF BAKU AND 1915-1917 SARIKAMISH SLAVES

*БРАТСКАЯ ПОМОЩЬ НАРОДА БАКУ ПЛЕНЕННЫМ 1915-1917 В
САРЫКАМЫШЕ*

Prof. Dr. Bingür SÖNMEZ*

ÖZET

Biz 22 Aralık 1914 / 5 Ocak 1915 arasında iki haftada sonuçlanan Sarıkamış Meydan Muharebesinde kaç yitiğimiz olduğunu hiçbir zaman kesin olarak öğrenemeyeceğiz. 5 Ocakta savaş bittiği zaman 7200 esir verilmiştir. Bu sayı Kafkas Cephesi boyunca 15 000 olmuştur. Yusuf Akçura Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Harp Tarihi Encümenliği için hazırladığı Rusya'daki Türk esirlerin miktarı konusundaki raporda; 20-30 bini Kuzey Kafkasya'da ve 30 bin kadarı da Rusya'nın diğer yerlerinde olmak üzere 60.000 Türk esiri olduğunu belirtilmiştir. Ruslara esir düşen asker ve siviller Omsk, Tomsk, İrkutsk, Uralsk, Samara, Kazan, Nijniy, Novgorod, Harkov, Bakü ve diğer bazı şehirlerde özel kamplara götürülmüşlerdir. Bu çalışmada Bakü şehri karşısındaki Nargin adasındaki kampa götürülen Türk esirlerinin durumu, şehitlerin defin işlemleri, Nargin Adası'ndan esirlerin kaçırılması, kaçırılan esirlerin dönüşü ilgili belgelere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sarıkamış Meydan Muharebesi, Nargin Adası, Türk Esirlerinin Durumu, Esirlerin Dönüşü

ABSTRACT

We will never find out how many loses we had in the Battle of Sarikamish which lasted tw weeks between 22th of December 1914 and 5th of January 1915. In January the fifth when the war came to an end, 7200 soldiers were captured. In the Caucasian Front, the number was 15.000. The report about the number of Turk slaves in Russia which was prepared by Yusuf Akçura Hilal-i Ahmer Society for the Battle History committee puts forward that there were 60.000 Turk slaves, 20.000 – 30.000 in North-Caucasus and 30.000 in the other parts of Russia. Soldiers and civilians captured by Russia were taken to special camps in Omsk, Tomsk, Irkutsk, Uralsk, Samara, Kazan, Nijniy, Novgorod, Harkov, Baku and other cities. This studys reveals the documents about the conditions of Turkish slaves taken to the camp in Nargin Island across the city of Baku, the funeral processes of the martyrs, the slaves being kidnapped from Nargin Island and their returning.

Key Word: The Battle of Sarikamish, Nargin Island, The Condition of the Slaves, The Returning of the Slaves

* Prof. Dr. - Sarıkamış Dayanışma Grubu Başkanı

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Мы никогда не сможем точно выяснить сколько было наших потерь в бою на площади Сарыкамыш который длился всего две недели с 22 Декабря 1914 по 5 Января 1915. 5 Января когда бой был окончен, было выдано 7200 пленных. Это число вдоль Кавказкого фронта, было 15000. Юсуф Акчура который для Комитета Истории Войны при обществе Хилал-и Ахмер в подготовленном докладе на тему количество Турецких пленных в России; указал что 20-30 тысяч на Северном Кавказе и около 30 тысяч в других месностях России, итого было 60.000 Турецких пленных. Попавших к Русским в плен военных и гражданских отвозили в Омск, Томск, Иркутск, Уралск, Самару, Казан, Нижний Новгород, Харков, Баку и другие города где были расположены специальные лагеря. В нашей работе представлены документы о состоянии Турецких пленных, которые были отправлены в лагерь на остров Наргин, расположенный на против города Баку. Также о погребении убитых, убежавших пленных с острова Наргин и их возвращении.

Ключевые слова: Битва На Площаде Сарыкамыш, Остров Наргин, Состояние Турецких Пленных, Возвращение Пленных

3. Ordu'nun "Sarıkamış Meydan Muharebesi ve Çevirme Harekâtı" olarak tarihe geçen büyük savaş aslında 4 yıl süren Kafkas Cephesi'dir. Doğu cephesi Birinci Dünya Savaşında ilk açılan ve elemle kapanan bir cephe'dir. Nasıl ki Mısır Seferi başarısızlık ile sonuçlanınca İttihat ve Terakki ileri gelenleri ve Alman kurmaylar tarafından "Kanal Taciz Manevraları" olarak isimlendirilmiş ise 4 yıl süren Kafkas Cephesi'nde de felaket minimize edilmek için "Sarıkamış Meydan Muharebesi ve Çevirme Harekâtı" olarak isimlendirilmiştir.

Alman'lardan alınan beş milyon altın kredi karşılığında girmek zorunda kaldığımız savaşta Osmanlı Silahlı Kuvvetleri müttefiklerinin yararına Rusya, Suriye, Irak, Filistin, Süveyş ve Mısır'a taarruz ederek Orta Avrupa'daki asil cepheden ne kadar çok kuvvet eksiltirse Orta Avrupa'da Ruslar ile savaşan Almanlar o kadar rahat edeceklerdi. Biz anlaşma imzalamadan önce Almanlar Marn'da Fransız'lara yenilmişti. İttihat ve Terakkinin kurmayları bizim yenilmekte olan bir ülke ile ittifak yapığımızı ancak Malta sürgününde (yani 4 yıl sonra) öğrenebilmişlerdi. Böylece müttefikimizi rahatlatmak için dokuz ayrı cephe'de, yedi düvele karşı, aynı anda savaşmak zorunda kaldık: Kafkas Cephesi (Sarıkamış), İran (Bağdat)– Irak Cephesi, Mısır (Kanal) – Filistin – Suriye Cephesi, Galiçya - Romanya Cephesi, Makedonya Cephesi, Çanakkale Cephesi.

Biz 22 Aralık 1914 / 5 Ocak 1915 arasında iki haftada sonuçlanan Sarıkamış Meydan Muharebesinde kaç yitiğimiz olduğunu hiçbir zaman kesin olarak öğrenemeyeceğiz. Genel Kurmay ilk kez 1933 te verdiği beyanatta "Cepheye giden 120 000 askerden 12 000 kişi geri döndü", dedi. Fakat bu rakam daha sonra 60 000 ile sınırlandı. Larcher Büyük Dünya Savaşında Türk Savaşları isimli kitabının Kafkas Cephesi bölümünde 190 000 asker gittiğini yazmıştır. General Tevfik Sağlam 3. Ordunun 189 000 askeri olduğunu ve bunun 120 000 inin Erzurum ve ilerisinde olduğunu yazmıştır. Bir dram ile sonuçlanan bu 15 günlük meydan muharebesi sonunda kaç yitiğimiz olduğunu tartışmak siyaset bilimcilerin bizi bu savaşın nedenlerini konuşulmaktan uzak tutmayı sağlamak için yarattıkları suni bir olgudan başka bir şey değildir. Birinci Dünya savaşında 2 650 000 (bir raporda 2 850 000) er askere alınmıştır. Mustafa Kemal'in Büyük Taarruzdaki asker sayısı olan 126 000 ve Alman raporlarında yer alan 300 000 kaçak asker hesaptan düşülürse dünya savaşındaki

asker kaybımız ortaya çıkar. Sivil kaybımızı öğrenmek ise hiçbir zaman mümkün olamayacaktır.

5 Ocakta savaş bittiği zaman 7200 esir verilmiştir (9.Kolordu ve 29. Tümen komutanları, kurmay başkanları dahil 600 subay). Bu sayı Kafkas Cephesi boyunca 15 000 olmuştur. Sadece Erzurum önünde 16 Şubat, 1916 da 6 000 asker esir verdik. Yusuf Akçura Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Harp Tarihi Encümenliği için hazırladığı Rusya'daki Türk esirlerin miktarı konusundaki raporda; 20-30 bini Kuzey Kafkasya'da ve 30 bin kadarı da Rusya'nın diğer yerlerinde olmak üzere 60.000 Türk esiri olduğunu belirtilmiştir. Kimdir bunlar: Osmanlı çekilip, Ruslar geri gelince yerli halka (içlerinde benim dedelerim de olan) "36 yıl boyunca tabyalarımızda Rus ekmeği yediniz, Osmanlı'nın askeri gelince onlara alkış tuttunuz" diyerek Kars, Ardahan, Batum ve daha sonra Erzurum-Erzincan gibi Anadolu'da işgal ettikleri yerlerden 12-85 yaş arası erkek nüfusu Sibiryaya tehcire uğratmışlardır. Ayrıca yerli halk Ruslar tarafından vatan haini muamelesi görerek yargısız infaz edilerek katledilmiştir. Bunlar genellikle Ruslarca şüpheli telakki edilen ve daha çok da Ermenilerin kışkırtma ve iftiralari sonucu Rus askerleri tarafından yakalanan, içlerinde oldukça yaşlı kişiler, çok küçük çocuklar ve kadınların da bulunduğu esirlerdir.

Ruslara esir düşen asker ve siviller Omsk, Tomsk, İrkutsk, Uralsk, Samara, Kazan, Nijniy, Novgorod, Harkov, Bakü ve diğer bazı şehirlerde özel kamplara götürülmüşlerdir. Türk esirlerin bir kısmı Bakü şehri karşısındaki Nargin adasındaki kampa götürülüyor, bir kısmı ise doğrudan Rusya'nın iç şehirlerine naklediliyordu. Askeri esirlerden, genellikle erler ve küçük rütbeli askerler Bakü'da bırakılıyor, subaylar ise kaçmalarını önlemek maksadıyla daha ziyade Sibiryaya'da Çin hududuna yakın İrkutsk'a gönderiliyordu.

Akrabam olan Rifat Şeki esarete gönderiliş şekillerini anlatan yayınlanmış olan anılarında "Ebubekirgil'in Mehmet hasta olan ağabeyi Muhittin'i sırtında taşıyordu. Biraz sonra öldüğünü anladığımız ağabeyini yere bırakmasını istediyssek de o razı olmadı. Gecedan bekleyen Rum ve Ermeniler etrafımızı çevirmişti. Bir kısmı Mehmet'i döverken biride sopasını sırtındaki ölüye vuruyordu. Böylece dirimize ve ölümüze vura vura trene bindirip Kars'a götürdüler."

Bu esirlerin dışında harpten önce Karadeniz sahilleri ahalisinden ve başlıca Trabzon ve Rize çevresinden olmak üzere binlerce kişi Novorosisk, Odessa ve diğer Rus şehirlerinde çalışıyordu. Bunlar ticaret, pastacılık ve başka türlü işlerle meşgul olmakta idiler. Limandaki iskelelerde ağır iş yapanlar da çoktu. Bunlardan başka birçok Türk amesi de çeşitli Rus şehirlerinde çalışmakta idi. Ayrıca başta Batum ve Odessa olmak üzere Türkiye'den kaçan ve "İttihat ve Terakki" rejimine karşı duran bir miktar siyasi mülteci de Rusya'da bulunmakta idi. Savaş çıkınca bunların büyük bir kısmı Moskova'nın güneyindeki Kaluga şehrindeki kampa nakledildiler.

Esirlerin tren ile nakilleri sırasında büyük olaylar yaşanıyordu. 3. Ordu Kurmay Başkanı Guze bir Alman gazetesinde (Deutsche Allgemeine Zeitung, Dienstag, 28.Juni 1921, Nr. 297, Berlin) verdiği röportajda: 1914-1915 kışında Türk savaş esirlerinin kamplara taşınmaları sırasında yük vagonlarına tıka basa istif edilmeleri büyük sorun idi. İstasyonlarda yük vagonlarının içinde ne olduğu unutulunca soğuk kış şartlarında bir o yana bir bu yana gönderilen vagonlar fark edilip açılınca içinde sadece üst üste yığılmış cesetler vardı. Buna benzer bir olay; Ruslara esir düşen Hüsametdin Tugaç'ın anılarında şöyle geçmektedir: "1915 yılının ilk ayının ikinci haftasında idik. Şimdi Kubişef adını taşıyan Samara istasyonuna gelmiştik. Bir Rus askeri doktoru vagonumuza geldi. Hasta olup olmadığımızı sordu... Şehirde tifüs hastalığı salgın halinde imiş. Esir trenlerini karantina altına almışlardı. Sonradan Rus gazetelerinden öğrendik ki, o sıralarda bu istasyonda müthiş bir dram oynanmış. Trenler dolusu Türk esiri karantina var diye

buldukları hayvan vagonlarında kilitli kapılar altında haftalarca aç ve susuz bırakılmış hepsi açlıktan, susuzluktan ve hastalıktan ölmüş gitmişlerdi...” Ruslar bu trenleri yakmışlardır.

Savaş meydanlarında esir düşen Türk askerlerinin yaşadıkları zorluklar ve sıkıntı daha Rusya'ya nakledilmeleri sırasında başlıyordu. Yaralı esirler ile sağlamlar bir arada tutuluyor, sonra genelde Kafkas Ermenilerinin idare ve kontrolü altında bulunan esirler cepheden ellişer ellişer vagonlara bindiriliyorlar ve yine çoğu Ermeni olan askerlerin kontrolünde aç-susuz bir halde gönderiliyorlardı. Vardıkları yerlerde vagonlar açıldığı zaman her vagona 10-15 Türk askeri ölmüş oluyordu. Esirler trenin durduğu şehirlerde, gösteriş için “Bunlar Türk esiridir” diye dolaştırılıyordu.

Xegani Memmedov, Azerbaycan Xalkının Milli İstiqlal Mubarizesi isimli eserinde esirlerine Bakü'ye getirilişini; “1915 yılında Bakü'ye ilk türk esirleri gelmeye başladı. Esirlerin deste deste Bakının küçelerinden geçirilerek, gemi ile Nargin adasındaki hebs düşergesine aparılması halkın dini ve milli hislerini coşdururdu. ....din xadimleri öz hemdinlerini esir ve qolubağlı gördükde heyecan ve sarsıntı keçirmeye başladılar” şeklinde anlatır.

Bakü'ye getirilen esirler buradan Nargin adasına geçiriliyordu. Hemen her gün Bakü'ye Kafkas Cephesi'nden Türk esirler getirilmekte ve bazen bunların sayısı günde 1000 kişiyi geçmekteydi. Mesela 1 Ocak 1915 tarihinde Bakü'ye 1283 Türk esiri getirilmiş, bunlardan 46'sı hasta olduğu için Bakü'da bırakılmış, diğerleri buradan Sibiry'a'nın iç şehirlerine nakledilmiştir.

Bakü'ye getirilen esirlerin bir kısmını da sivil esirler oluşturmaktaydı. Bunların bir kısmı Nargin Adası'na götürülmeyip şehirde Hazar Denizi'nin kıyısında olan ve bütün masrafları *Hacı Zeynelabidin Tağıyev* tarafından karşılanan bir hapishanede kalıyorlardı. Bu hapishane Nargin'den çok farklı olup yaşam şartları oldukça iyiydi. Fahrettin Erdoğan, kendisinin de kaldığı bu hapishanede, “ekmek olarak beyaz francala, yemek olarak bol etli fasulye ve pirinç pilavı” verildiğini belirtmektedir.

Nargin Adası:

Nargin'e “Yılan Adası”da deniliyordu. Esaretlerini burada her türlü zorluk ve mahrumiyet içinde geçiren Türk esirlerinin adaya taktığı isim ise “Cehennem Adası” idi. Doğal bir hapishane görünümünde olan ada, 1915 yılında *Prens Oldenburg*'un insiyatifi ile harp esirleri için bir kamp durumuna getirilmişti. Bölgenin ikliminin Türkiye iklimine yakın olması sebebiyle buradaki kampın özellikle Türk esirleri için uygun bir kamp olması düşünülmüştü. Bu meyanda her biri iki katlı olmak üzere 40 tahta baraka inşa edilen Nargin Kampı'nda, taksimatsız her koğuşta 125 esir yerleştirmek suretiyle toplam 100 000 esir iskan edilmesi tasarlanmıştı. Kampın barakaları tahtadan yapılmış olup, döşemesizdi. Duvarlar ise her türlü dış tesire açık, örtüsüz ve kireçsizdi. Bu sebeple şiddetli rüzgar bu barakaları kısa sürede örselemiş, pencerelerde kırılan camların yerine kağıt parçaları ve paçavralar sokuşturulmuştu. İklim şartlarına uygun çatılar yapılmadığı için yağmur ve şiddetli fırtınalar esnasında yağmur suları ve aşırı miktarda kum, açık yerlerden içeri girerek koğuşların her tarafına nüfuz ediyordu. Bu barakalara balık istifi gibi yerleştirilen esirler için kişi başına kullanım alanı 4.5 m2 idi. Adaya ilk getirilen esirlere kamp idaresinin verdiği tek şey ince saman şiltelerdi. Bunun dışında yorgan, yastık gibi eşyalar verilmemişti. Kısa sürede parçalanan bu şiltelerin yerine yenileri verilmediği için adaya sonradan getirilen esirlerin pek çoğu kuru tahta üzerinde yatıyor, başlarının altına da yastık

görevi görmek üzere tuğla parçaları koyuyorlardı. Barakalarda yer bulamayan esirler, barakalar arasında kurulan çadırlarda iskan ediliyorlardı.

Nargin'de 400 kişilik bir hastane barakası varsa da, bunun bir hastane olarak algılanmaması gerekir. Çünkü esir doktorların vermeye çalıştığı sağlık hizmeti dışında kampta sağlık hizmeti verilmiyordu.

Geceleri petrol lambaları ile aydınlatılan kampın müstakil bir yemekhanesi ve çamaşırhanesi yoktu. Bu sebeple esir subaylar yemeklerini yattıkları yerde pişirmek ve yemek zorunda kalıyorlardı. Bundan dolayı kamp her türlü haşerat ve farelerin istilasına uğramıştı. Bu durumlarda periyodik olarak yapılması gereken dezenfeksiyon işlemi yapılmadığından, kamp sıhhi şartlardan son derece uzaktı. *Dr. Aleksantrov* bu durumu; "Pek kuvvetsiz ve ölüme yakın olan esirlerin üzerinde milyarlarca sinek vardı" şeklinde ifade etmektedir.

Adada deniz kenarında gayet fena ve pis; duvarsız ve damsız iki tuvalet var. Şiddetli rüzgarlarda veya geceleri bu tuvaletleri kullanan esirleri denize düşme tehlikesi tehdit ediyordu. Bundan dolayı esirler tuvalet ihtiyaçlarını barakalar civarında (hasta olanlar barakaların içindeki fiçilerde) gideriyorlardı. Dolayısıyla pislik ve fena koku tahammül edilemeyecek dereceyi buluyordu.

Adada su kaynağı olmadığı için kampın su ihtiyacı Bakü'den temin edilerek vapurlarla getiriliyordu. Ancak Bakü'den getirilen su, önce Rus kahvehanelerine ve muhafız Rus askerlerine verildikten sonra kalırsa esirlere dağıtılıyordu ki, bu şartlarda esirlerin bazen altı gün su içmedikleri oluyordu. Zaten dağıtılan su sıhhi olmadığı için, sık sık esirler arasında bağırsak hastalıkları zuhur ediyordu.

Nargin Adası'nda Esirlerin Durumu:

Yardım amaçlı kurulan "*Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*" adadaki esirlerin durumunun gittikçe kötüleşmesi, yiyecek ve giyecek verilmemesi, başlarında bulunan Rusların da esirlere karşı olan kötü ve insafsız tutumunun artması üzerine, Türk esirlerinin en azından yiyecek ve giyecek gibi her türlü ihtiyacını karşılamak ve bu ihtiyaç maddelerini sağlamak amacıyla İsmailiye binasında "Muhtaçlara Kömek Cemiyeti" adıyla bir cemiyetin açılmasını sağlamıştı. Bu Cemiyet'in görünürdeki amacı bütün muhtaç Müslümanlara yardımcı olmakla beraber, asıl amacı Azerbaycan'da özellikle Nargin Adası'nda bulunan Türk esirlerinin ihtiyaçlarını karşılamak suretiyle, onlara yardımcı olmaktı. Cemiyet esirlerle daha yakından ilgilenmek ve daha serbest bir şekilde yardım yapmak amacıyla, Bakü'deki Türk esirlerinin resmi himayeciliğini üzerine almak istemiştir. Cemiyet hükümet nezdinde yapmış olduğu girişimler sonucunda, resmi olarak izin almış ve böylece esirlerin buldukları yerlere rahatlıkla girip çıkma ve kontrol edebilme hakkına da sahip olmuştur. Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, bu izni aldıktan sonra ilk iş olarak Nargin Adası'nda giyecek ve yiyecek yönünden mahsur kalan Türk esirleri yararına olmak üzere halktan yardım toplamaya başlamıştır. Bu amaçla çeşitli çaylar, toplantılar tertip edilmiş, tiyatro günleri düzenlenmiştir. *Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in* kurmuş olduğu okulun öğretmenleri tarafından okul binasında Nargin Adası'ndaki harp esirlerinin yararına 3 perdelik "Bedbaht Bala" draması sahneye koyulmuştur.

Yardım cemiyetleri gazete haberleri vasıtası ile halkın adadaki esirlerin durumu hakkında haberdar olmalarını sağlamak amacıyla, geniş çaplı bir yardım faaliyeti sürdürülüyorlardı. Bu amaçla verilen bir haberde şöyle deniliyordu: "Nargin Ceziresindeki esirlerin hali son derece fenadır. Soğuklar gittikçe arttığından biçarelerin durumu gayet korkuludur. Her gün açlık ve soğuktan 30-40 esir telef oluyor. Binaenaleyh acil surette

kömek lazımdır. Pul ile yorgan, döşek ve her ne kadar verirseniz onunla kömek edin.” Kasım 1917 tarihinde Cemiyetin Başkan Yardımcısı *Oruç Orucov*, *Açık Söz* gazetesinde halka şöyle sesleniyordu: “Cezirede beş binden fazla dindaş ve millettaşlarımız kötü bir halde yaşamaktadır. Onların bu gurbet ve esarete tek ümitleri ancak bizlerdir. İhtiyaç büyük olduğu için, büyük yardıma ihtiyaç vardır. Binaenaleyh insaniyet ve milliyet namına felaketzedelere merhamet elinizi uzatınız. Her türlü giyecek, yorgan, döşek, yastık vesaire yardımlarda bulununuz.”

Cemiyet tarafından adadaki Türk esirlerinin, haftada bir gün (Pazar günleri) Bakü’ye çıkarılarak gezdirilmesi içinde izin alınmıştır. Böylece Türk esirlerin haftada bir günde olsa rahat etmeleri ve dinlenmeleri sağlanmıştır. Aynı günlerde Bakü’de bulunan Fahrettin Erdoğan, bu konu ile ilgili hatıralarını şöyle anlatmaktadır: “... Erzurum’un düşmesinden sonra Rus cephesi Erzincan’a kadar ilerlemiş, burada esir edilen subay ve erler Sibirya’ya değil, Bakü’nün karşısında Hazar Denizi’nin ortasındaki Nargin adasında esirler kampında topluyorlardı. Her Pazar bu kampta bulunan esir subaylar muhafızlarla şehri ziyarete geliyorlardı. Biz de onları görmek için iskeleye gittik. Halk yığılmış, otomobildekilerin kimler olduğunu sordum. Bakü milyonerlerinin kızları olduklarını öğrendim. Mesela; *Topçubaşı Ali Merdan Bey’in, Nagiyev, Tagiyev ve Kuluyov’ların* hususi taksilerindeki kızları en başta duruyordu. Motörler yanaştı. Esir Türk subayları kıyıya çıktılar. Taksiden çıkan kızlar birer ikişer mevcuduna göre subayları kollarından tutup taksilerine oturtular. Şehrin her tarafını gezdirdikleri gibi subayların ve kamptaki arkadaşlarının ihtiyaçlarını mağazalardan alıyorlar ve paraları Cemiyet tarafından ödeniyordu. Bunları evlerine götürerek öğle yemeklerini aileleri arasında yetirttikten sonra tekrar taksilerle aldıkları kıyıya getirip teslim ediyorlardı. Türk ordusu Bakü’ye girinceye kadar bu gelenek her Pazar devam etmiş.”

Muhtaçlara Kömek Cemiyeti, esirler için yardım kampanyalarını sürdürürken, *Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi* Türk esirlerin durumunu daha yakından görmek ve ihtiyaçlarını daha iyi tetkik etmek üzere adaya Mustafa Bey Alibekov’u göndermiştir. Mustafa Bey burada yapmış olduğu incelemeler sonucunda, Nargin esir kampında 9 binden fazla esir bulunduğu, bunların 3990’ını Türk esirlerin oluşturduğunu bildirmiş ve adadaki esirlerin yaşam şartları hakkında şu bilgileri vermiştir:

Ayrıca, Şehir İcra Komitesi Nargin Adası’ndan yaşlılarla, çocukları çıkarmak amacıyla girişimlerde bulunulması ve bütün esirlere yardım edilmesine karar vermiştir. Komitenin bu yardım kararları Daşnak Partisi’nin üyeleri dışında oy birliği ile kabul edilmiş ve Nerimanov’un başkanlığında bir komite oluşturularak, hasta esirler Bakü’ye taşınmasına, yiyecek ve her türlü erzak temini konusunda çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu konuda Bakü’de Şems Restoran’ının sahibi *Hacı Aslan Mecidova’nın* büyük hizmetleri olmuştur.

Şehir Duması’nda yapılan görüşmelerden sonra, İcra Komitesi tarafından *Dr. Neriman Nerimanov* (Himmet Partisi başkanı), esirlerin durumlarıyla ilgilenmek, Cemiyet-i Hayriye ve diğer teşkilatlarla görüşüp birlikte hareket edilmesi amacıyla, bir komisyon kurmakla görevlendirilmiştir. Dr. Neriman Nerimanov şehir dumasına sunduğu raporda : Burada içmeyede su tapılmıyor. Buraya su karadan geliyor. Cezirenin özünün içmelik suyu yoktur. Bazen oluyor ki deryada şiddetli külek oluyor. O günlerde barkazlar cezireye yanaşmıyorlar. Barkaz gelmeyince su da yok. Burası adeta arsa-i kerbeladır. Su olanda hörek yok, hörek tapılarda su yoktur. Bu yılanlar yuvasında yaşamaya değil ölmeye mahkum olan zavallılar susuzluktan göğermiş, kurumuş dillerini ağızlarından çıkarıp, su su diye ah vah ediyorlardı.

Bakü Şehir Duması çeşitli millet ve fırka temsilcilerinden bir “*Tahkik Komisyonu*” oluşturarak Nargin Adası’na göndermiştir. Bu komisyonda, Sovyet ve Danimarka heyetleri,

bir Alman doktoru, bir hemşire Himmet Fırkası adına *Neriman Nerimanov*, *Abdülbaki Mehmedov*, Muhtaçlara Kömek Cemiyeti adına *Ağa Mehmet İbrahimov* ve Türk esirlerinin himayeciliğini üstüne alan Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi temsilcisi olarak da *Mürselov* bulunmaktaydı. Komisyon adadaki incelemelerinde buradaki esirlerin ne kadar zor şartlar içinde yaşadıklarını görmüş ve büyük bir dehşete kapılmıştı. Komisyonun buradaki gözlemlerini 7 Aralık 1917 Açık Söz gazetesinde şunlar yazılmıştır: “Cezirede yaşayan insanların dehşetli durumunun izlerini gören komite azaları hüngür hüngür ağlamaktan kendilerini alamamışlardı. 400 kişi yerleştirilecek hastanede 1200 kişi hasta esirler balık gibi birbirlerinin üstüne dökülmüş, kimisi can veriyor, kimisi “*Efendim su*” kimisi “*Efendim yemek*” diye bağıyorlar. Bir taraftan ise o gün ölmüş 40 esir aynı yekdiğerinin üzerine yığılıp durmuştur. Günde 40 kadar esir acından, susuzluktan, soğuktan ölüyor. Üstlerinde giyecekleri, yakmaya yakacakları yok. Birçokları başları altına kerpiç koymuşlar. Kuru tahta üstünde yatmaktan birçoklarının yanlarında büyük yaralar meydana gelmiştir. Sivil esirler içinde 80 yaşında bitmiş halde ihtiyar kişilerle, 2 yaşından 15 yaşına kadar körpe çocuklar vardı.

Daha sonra Nerimanov adada 700 kadar seksen yaşında, bitmiş bir halde ihtiyar kişilerin, 2 yaşından 15 yaşına kadar körpe çocukların bulunduğunu ve bunların hepsinin Kafkasya cephesinden geldiklerini bildirerek sözlerini şu cümlelerle tamamlamıştır: “*Burası bir cezire değil, makberdir. Öyle bir makberdir ki 1000 kadar adem kenarında oturup, növbelerini bekliyor. O yerlerde böyle bir növbeye hazırlanıyorlar.*”

Savaş sırasında Kafkas Cephesi’nde ele geçirilen Türk esirlerinin ilk etap iskan mahalli olan Nargin, kamptaki yaşam şartları düzeltmek yerine zaman zaman yeni gelecek Türk esirlerine yer açmak için buradaki esirler iç Rusya’daki muhtelif kamplara sevk edilmişlerdir. Kamptaki askeri doktorlar 1916 Kasım’ında Tiflis’e gönderdikleri bir raporda, artık Nargin’e esir gönderilmemesini talep ettikleri halde, bu tarihten sonra da buraya mütemadiyen Türk esiri gönderilmişti.

Xegani Memmedov, *Azerbaycan Xalkının Milli İstiqlal Mubarizesi* isimli eserinde Müselman Kadın Xeyriyye Cemiyeti’nin üzü Sona hanım Hacıyevanın izahatından aydın olur ki, Bakı şehrinde hasta Türk esirlerine kömek göstermek barede elanları oxuduğdan sonra *Müselman Xeyriyye Cemiyeti*’nin *serdi İsmayıl bey Seferaliyev*’le birlikte defalara şehir lazaretinde olmuş, xestelere müxtelif yardım göstermiştir. Esirleri Nargin adasına apardıqdan sonra da o, haftada bir defa cüma günleri hebs düşergesine getmiş, onlara yardım göstermiştir.

11 Mart 1915 tarihinde Nevruz Bayramı münasebeti (bayramın 3. günü) ile tüm Müslüman basın tek gazete çıkarmaya karar vermiştir. *Kardaş Kömeği* olarak isimlendirilen bu dergi

10 Kapikten satılmış, toplanan 1300 manat ile adada bulunanlara ilaç, tıbbi malzeme, yiyecek ve battaniye alınıp gönderilmiştir.

Nargin adasında esir olan Türk subaylarından *Ahmet Göze*, Azerbaycan Türklerinin kendilerine yapmış oldukları yardımlara değinirken Azerbaycanlı *Ayşe Hanım* adlı bir Türk kadınının göstermiş olduğu yardımseverliği şöyle anlatmaktadır: “... Ayşe Hanım zengin bir kadın, çok büyük bir vatanperver milli hisleri kuvvetli ve çok cömert bir hanımefendidir. Nargin Adası’nda yüzlerce Türk esirinin bulunduğunu bilmekte ve her fırsatta kendilerini ziyarete gelmektedir. *Asker evlatlarım, ziyarete geldim* diyerek hallerini hatırlarını sormaktadır her haliyle bütün servetini onlara feda etmeye hazır olduğunu belli etmektedir. Bu hamiyetli yaşlı hanım bütün kampın inası olmuştur adeta. Bilhassa bayramlarda sabah sabah kampa koşmakta ve “*asker evlatlarının*” bayramlarını tebrik

etmektedir. Amma nasıl tebrik. Kahyası arkasından bütün esirlere maaşları kadar maaş yani albaya albay, yüzbaşına yüzbaşı maaşı bayram harçlığı ve herkese birer kat çamaşır, ayakkabı vesaire yi muhtevi bohçalar vermektedir.

Onun karşılığı da bir alemdir. Bütün esirler onu merasimle tabur halinde karşılayıp selamlamakta, kendisi de esir olan bu kadına en büyük saygıyı, o da onlara en büyük sevgiyi göstermektedir.”

Yine Nargin Adası'nda bulunan esirlerden *Hakkı Mehmet* de buradan kurtulduktan sonra, 1 Şubat 1918 tarihli raporunda, Bakü'da Türklerin esirlere yaptıkları yardımlar hakkında şunları kaydetmektedir: “... Bu zamana kadar Bakü milyonerlerinden merhum *İsrafil Gacırof'un* zevcesi *Seniha Hanım* her hafta zabitan ve efradımızı ziyaret ederek birçok muavenette bulunmuş, hatta hastalarımıza bizzat pansuman ve masaj gibi büyüklükler de göstermişti. Fakat bir müddet sonra Ruslar bu hanımın da adayı ziyaret etmesini men etmişlerdi.

Şehitlerin Defin İşlemleri:

Cemiyet, Bakü'ye getirilip burada ölen Türk askerlerinin defin işlerini üzerine alarak bu işle *İsmail Bey Sefer Aliyev'i* görevlendirmişti. Aslında Rus Hükümeti ölen harp esirlerinin defin ücretlerinin karşılanması için belirli bir miktar ödenek ayırmıştı. Fakat Türk esirleri için bu hiç uygulanmamıştı. Bu sebeple de, Cemiyet-i Hayriye, Türk esirlerinin defin masraflarını kendisi karşılamıştır. Açık Söz gazetesinin bu konuyla ilgili bir haberi şöyledir: “Geçen yıl Ekim ve Kasım aylarında Kafkasya hattı harbinde Bakü'ye getirilen Türk esirleri arasında merhum olanların defin ve kefin işlemlerine bakmak üzere Cemiyet-i Hayriye namına İsmail Bey Sefer Aliyof cenabları görevlendirilmiş ve namazı kılınmak ve kefen biçilmek suretiyle 290 ölü (şehit) defnedilmiştir.”

Esirlerin nakli sırasında Türk esirleri için yapılan bu faaliyetler yalnızca Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi görevlileri tarafından değil, Sibiryaya gidene kadar durulan bütün istasyonlarda, oradaki Türkler tarafından da yapılıyordu. Ölen Türk esirler vagonlardan alınarak İslami usüllere göre defnediliyordu. Özellikle Gence istasyonunda ölmüş harp esiri Türklerin defnedilmesi için vilayet meclisinden izin alınarak bu işle *Hasan Şahmuratov* görevlendirilmişti.

“Gence Gençlik Teşkilatı” adıyla, Genceli Türk gençlerinin kurmuş olduğu teşkilat da, esirlerin nakledilişleri sırasında Gence İstasyonu'ndan geçen trenlerdeki Türk esirlerine yardımcı olabilmek için fedakar çalışmalar yapmışlardır. Bu teşkilat içinde yer alan *Naki Keykurun*, hatıralarında Türk harp esirleri için yaptıklarını çalışmalarıyla şöyle anlatmaktadır: “Teşkilatımız esir trenlerinden bırakılan cesetler için istasyonda daimi bir nöbetçi bırakıyordu. Bir gün, istasyondan geçen bir trenden dört ceset bırakıldığını haber aldık. Hemen toplanarak aziz şehitlerimize cenaze merasimi yaptık. Göz yaşları arasında söylenen nutuklardan sonra onları ebedi istirahatgahlarına koyduk. Anadolu'da doğan Türk Mehmetçiği Türklük uğruna koşuyor, ölüyor ve yine Türk toprağı olan Azerbaycan'da toprağa veriliyordu.

Nargin Adası'ndan Esirlerin Kaçırılması:

Xegani Memmedov esirlerin kaçırılmaları hakkında: “Azerbaycanın imkanlı şexsleri öz türk qardaşlarına maddi ve manevi destek olmakla kifayetlenmir, mümkün oldukça öz hayatlarını tehlike karşısına koyarak, böyük xarclar hesabına esirlerin kaçırılmasına çalışır ve bazen buna nail olurdular. 1915-ci ilin iyul ayında Nargin adasındaki hebs düşergesinden türk zabitlerinin kaçırılması bela hadiselerdendir” diyor.

Bakü zenginlerinden İsmayıl bey Seferaliyev, Murtuza Muxtarov, Acar bey Aşurbeyov, Sona Hacıyeva tarafından esir Türk subaylarından *Şükri Şaban Bey, Süheyl İzzet, Ferqat Tursun, Osman Nuri, Abdulla (Mustafa Oğlu), Yusif Ziya, Hüseyin Hilmi, Fikret Şakir ve Yusuf İbrahim* isimli Türk subayları kaçırılmıştır. Kaçırılan subaylar bir müddet Bakü'de saklanmış daha sonra *Ağabala Quliyev*'in yardımı ile İran'a gönderilmişlerdir.

Ayrıca "1915 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında bayram münasebeti ile "Yüzbaşı *İzzet, Yüzbaşı Tapeyev Farad Bey, Yusuf İbrahim Efendi, Yakup Mustafa Efendi, Hüseyin Hilmi Efendi, Şükri Şaban, Fikri Şakan, Ziya Efendi* isimli 8 subay kaçmayacaklarına dair yemin ettirilerek şehre bırakılmalarına rağmen Adaya geri dönmeyerek kaçmışlardır . Bu esirlerin kaçırılmasını Müslüman Hayriye Cemiyeti üstlenmiştir.

Ayrıca "Kafkasya Müslüman Talebeleri Komitesi", Cemiyet-i Hayriye ile birlikte çalışarak 16 zabiti kaçırmışlardır.

Kaçırılan Esirlerin Dönüşü:

Nargin Adası'ndan kaçırılan Türk esirleri genellikle Bakü'den İran'a geçiriliyor, Tebriz yolu ile Anadolu'ya gönderiliyorlardı. Bunun için şehirli, köylü her Azerbaycan Türk'ü üzerine düşen hiçbir fedakarlıktan çekinmiyorlardı. Mesela, Karabağ'a kaçırılarak getirilen firari Türk esirlerine, burada en güzel ve güçlü atlar hediye ediliyor, böylece daha rahat kaçımları sağlanmaya çalışılıyordu.

Cemiyet-i Hayriye'nin yardım faaliyetleri; adadan Türk esirlerinin kaçırılması olayından sonra çok kısıtlanmış, bu nedenle adadaki esirlerin durumu gerçekten çok kötü bir hal almış ve esirler iyice bakımsız kalmışlardır.

1917 devriminden sonra bunlar çarın esirleridir denilerek esir kamplarının durumu ortada kalmıştır. 1920 yılının Eylül ayına kadar esir kampı olarak kullanılan Nargin, Türk Ordusu'nun 15 Eylül 1920 tarihinde Bakü'ye girmesiyle bu vasfını kaybetmiş ve adadaki savaş esirleri tahliye edilmiştir.

Sarıkamış Dayanışma Grubu olarak Nargin Adası'na giden iskele civarına bir şükran anıtı koyarak bu cemiyetlerin ve bizzat yardım eden şahısların isimleri yazarak Bakü Halkına 1915-1917 yılları arasında Sarıkamış'tan gelen esirlere yardım ettikleri için teşekkür etmeyi arzu ediyoruz.

Esirlere Yardım Eden Cemiyetler

Hilal-i Ahmer Cemiyeti

Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi

Bakü Müslüman İnas (Kadınlar) Cemiyet-i Hayriyesi

Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi

Gence Milli Müslüman Komitesi ve Gence Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi

Necat Cemiyeti

Neşr-i Maarif Cemiyeti

Safa Cemiyeti

Erivan Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi

Amele ve Saldat Vekilleri Şürası'nın Hususi Komitesi

Muhtaçlara Kömek Cemiyeti

Esirlere Yardım Eden Değerli Bakü Halkı

Hacı Zeynelabidin Tagiyev

Ayşe Hanım, Aziz Bey

İsrafil Gacırof'un zevcesi Seniha Hanım

Dr. Nerimanov ile Dr. Anebikyan

Abdülbaki Mehmedov

Topçubaşı Ali Merdan Bey'in, Nagiyev, Tagiyev ve Kuluyovlar'ın kızları

İsmail Bey Sefer Aliyev

Gence Belediye Reisi Halil Bey

Naki Keykurun, Mehmet Emin Resulzade

Ağa Mehmet İbrahimov, Mürselov

Hacı Aslan Mecidova, Murtuza Muxtarov,

Acar bey Aşurbeyov, ve Sona xanım Hacıyeva

Oruç Orucov

ve DİĞERLERİ

Hepsinin ruhları şad olsun...

EKLER

Resim 1: Esirlerin yürüyerek nakledilmeleri

Resim 2:

1915 yılında Rusya'da **Niva dergisinde** (No 7, s. 129) yayımlanan fotoğrafın alt yazısı: **Kafkas Cephesinde teslim olan Türk Subayları** (Prof. Dr. Bingür Sönmez özel arşivi)

Resmin ortasında bulunan (1) Resul Bey (Sancaktar Teğmen), Zilan aşireti reisi Hamidiye Alayı Paşası Eyüp Paşa'nın oğlu olup 1915 yılında, Eleşkirt Hamidiye alayı 4. Alay Kaymakamı olan Ahmet Paşa'nın oğlu (2) Mehmet Selim Bey (Miralay Zılanlı Selim Paşa) ile beraber Ruslara esir düşmüştür. Her ikisi de Rusya'nın Tiflis ve Revan vilayetlerinde görevli olan Eyüp Paşa'nın kardeşi General Ali Eşref Şemşeddinof tarafından kurtarılmış ve köyelerine dönerek aşiret alayındaki görevlerinin başına geçmişlerdir. (Bilgi Resul Beyin torunu Ahmet Öner tarafından verilmiştir).

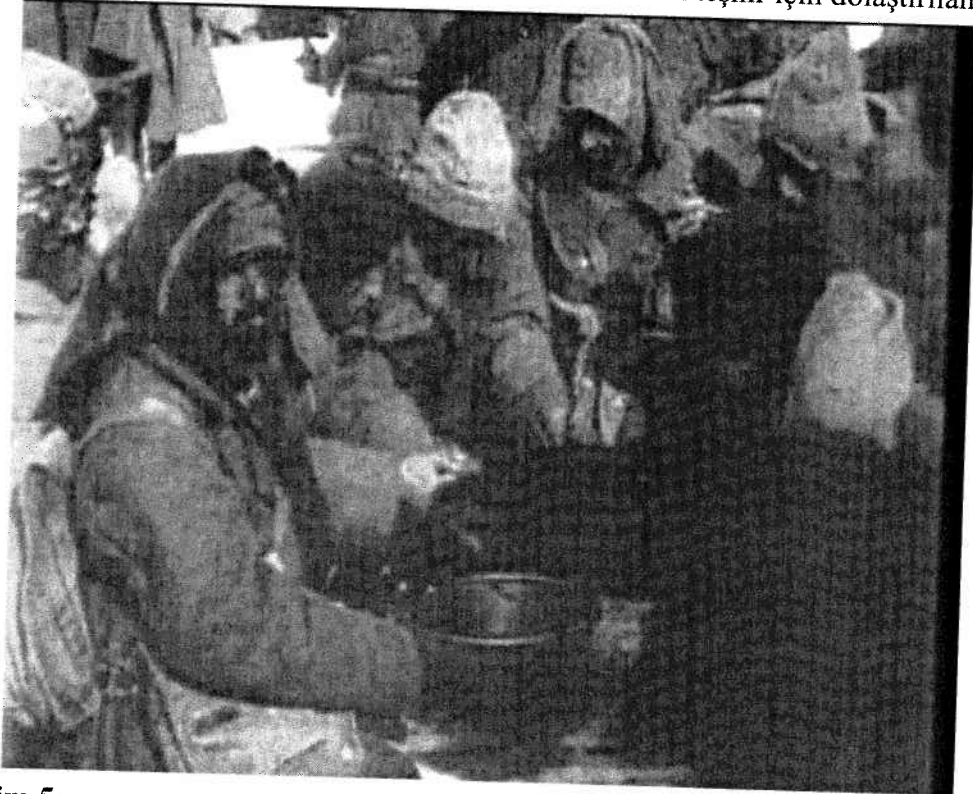
Resim 3:

Sibirya'ya sürülmek üzere karlar üzerinde günlerce bekletilen sivil yerli halka.

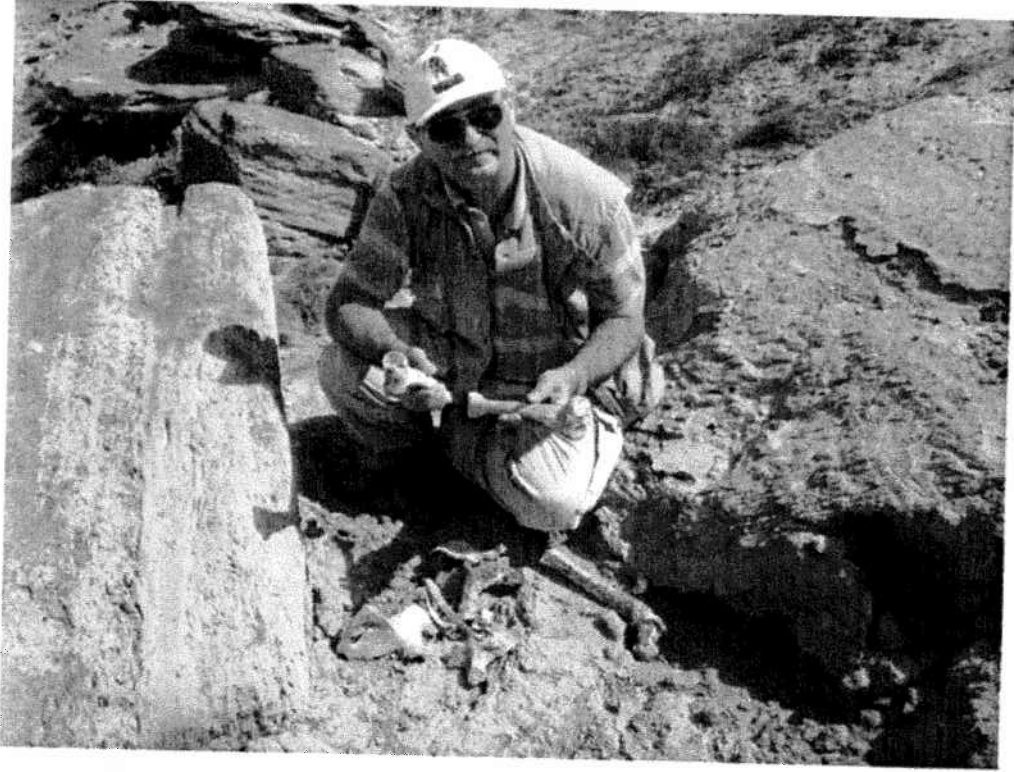
Resim 4:

Tiflis sokaklarında “**Bunlar Türk esirleridir** “ denerek teşhir için dolaştırılan Türkler.

Resim 5:

Hazar denizinde, **Bakü**'ye 20 km. uzaklıkta olan **Nargin Adası**'nda Türk esirleri yemek yiyor. Fotoğraf Ruslar tarafından Uluslararası Kızılhaç yetkililerine gösterilmek üzere çekilmiş olan bir filminden alınmıştır.

Resim 6-7:

Nargin Adası'nda esir iken yaşamını yitiren askerlerin kemikleri halen açıkta bulunmaktadır. Prof. Dr. Bingür Sönmez ve Prof. Dr. İbrahim Yıldırım 2007 yılında Nargin Adası'na özel bir izin ile yaptıkları ziyaret sırasında açıkta buldukları kemiklerin bir kısmını Sarıkamış Şehitliğine defnetmek üzere getirmişlerdir.

Resim 8:

Nargin Adası'nda bulunan Türk esirlere yardım amacıyla Bakü'de bulunan Müslüman basın ortak bir karar alarak; Nevruz Bayramının üçüncü günü olan 24 Mart 1915'te bütün gazetelerin tek isim altında çıkmasına karar veriyorlar: **KARDEŞ KÖMEYİ**. Dergi şeklinde olan bu gazete 10 Kapık'ten satılıyor ve elde edilen 1300 Manat ile Nargin Adası'nda bulunan Türk esirlerin ihtiyaçları karşılanıyor.

KAYNAKLAR

Faik Tonguç, Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999.

Sami Önal, Sarıkamış'tan Esarete, Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları (1915 – 1920), Remzi Kitabevi, 7. Baskı, Mart 2006.

Ahmet Rıza İrfanoğlu, Allahüekber Dağları'ndan Sibiryaya (İrfanoğlu İsmail Efendi'nin Esaret Yılları Hatıraları), İstanbul 2004.

Tahsin İybar, Sibiryadan Serendib'e, Ulus Basımevi, Ankara, 1950.

Mehmet Arif Ölçen, Vetluga Irmağı, Kafkas Cephesinde Sarıkamış ve Sonrası, Ümit Yayınevi, 2. Basım.

Necdet Öklem, Birinci Cihan Savaşı ve Sarıkamış, İzmir, 1985.

M. Rıza Serhadoğlu, Savaşçı Doktorun İzinde (Kırım, Sarıkamış, Esaret Yılları ve Kurtuluş Savaşı), Remzi Kitabevi, 2. Basım.

Yard. Doç. Dr. Ferhat Ecer, Esaret Yılları, Halil Ataman, Kasım 1990.

Hüsamettin Tuğaç, Bir Neslin Dramı, Çağdaş Yayınları, Haziran 1975.

Cemil Kutlu, Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyeti, (Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1997.

Betül Aslan, Kardeş Kömeği (Yardımları)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000.

Merih Baran Erbuğ, Kaybolan Yıllar (Mülazım Ahmet Hilmi'nin Sarıkamış-Sibiryaya-Afganistan Hatıraları ve Hayatı), Vadi Yayınları, 1. Baskı, Şubat 2007.

Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler, Alman Kaymakamı Guze, Türkçeye Çeviren: Kaymakam Hakkı, Askeri Mecmua, 1931, Sayı 20.

İhsan Birinci, Sarıkamış Harekatı ve Sonrası, Hayat Tarih Dergisi, 1969, No: 12.

Ergun Göze, Rusya'da Üç Esaret Yılı (Ahmet Göze'nin Anıları), Boğaziçi Yayınları, 2. Baskı, 1991.

Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu, Dersaadet, Matbaa-i Orhaniye, 1335.

Prof. Dr. Ahmet Temir, Yusuf Akçura, (İkinci Baskı), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 156, Seri: IX, Sayı: A.6, Ankara, 1997

Keramettin Şenocak, Gazilerin Gazisi Rifat Şeki, Emre Basımevi, I. Baskı, Ocak 2008,

Xegani Memmedov, Azərbaycan Xalkının Milli İstiqlal Mubarizesi, Elm Neşriyatı, Bakı, 2005

Tevfik Sağlam 1882-1963, İkinci cilt, İsmail Akgün Matbaası, 1968